

КОНЦЕНТРАЦІЯ ГІРНИЧОЇ ТА МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1900–1917 рр.

Проаналізовано процес концентрації виробництва в гірничій і металургійній галузях промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.). Відзначено специфічні риси розвитку процесу в Наддніпрянському регіоні Російської імперії в складній соціально-політичній та економічній ситуації.

Розглянуто ставлення царського уряду і гірничо-промислової буржуазії до процесу концентрації в гірничій і металургійній промисловості.

Ключові слова: концентрація виробництва, гірничі галузь, металургійна галузь, промисловість, Наддніпрянська Україна, синдикат, банківський капітал.

Перетокін А. Г. Концентрация горной и металлургической промышленности в Надднепроянской Украине в 1900–1917 гг.

Проанализирован процесс концентрации производства в горной и металлургической отраслях промышленности в Надднепроянской Украине в начале ХХ в. (1900–1917). Отмечены специфические черты развития процесса в Надднепроянском регионе Российской империи в сложной социально-политической и экономической ситуации. Рассмотрено отношение

царского правительства и горнопромышленной буржуазии к процессу концентрации в горной и металлургической промышленности.

Ключевые слова: концентрация производства, промышленность, горная отрасль, металлургическая отрасль, Надднепроянская Украина, синдикат, банковский капитал.

Peretokin A. G. Concentration of mining and metallurgical industry in the Dnieper region of Ukraine in 1900–1917.

The process of production concentration of the mining and metallurgical branches of industry in the Dnieper region at the beginning of the 20th century (1900–1917) is analyzed. The specific features of the process development in the Dnieper region of the Russian empire are characterized. The policy of the tsarist government and mining and metallurgical businessmen concerning the process of concentration is regarded.

Difficult social-political and economic situation in the Russian empire and in the world at the beginning of the 20th century, undoubtedly, influenced upon the development of the mining and metallurgical branches of industry in the Dnieper region of Ukraine. The world industrial-economic crisis hampered the development of the mining and metallurgical branches of industry. At the same time the process of industry concentration

occurred and syndicates were created. Industrial and bank capitals were united. After the world economic crisis, the Russian-Japanese war, revolutionary events of 1905–1907, there was the rise in the development of the mining and metallurgical branches of industry. New plants were built and the production increased. The First World War and revolutionary events of 1917 occurred and new problems in the mining and metallurgical branches appeared. Despite the difficult economic and political situation in the region at the beginning of the 20th century the mining and metallurgical branches of industry of the Dnieper region of Ukraine developed more rapidly and left the branches in other regions of the Russian empire behind.

Keywords: production concentration, industry, mining branch, metallurgical branch, the Dnieper region of Ukraine, syndicate, bank capital.

Наприкінці ХІХ ст. в Наддніпрянській Україні гірничі та металургійні промисловості розвивалися швидшими темпами, ніж в інших районах царської Росії. На початку ХХ ст. Україна стала одним із найбільш розвинених промислово-економічних районів імперії з важливими промисловими центрами: Донецьким вугільно-металургійним, Криворізьким залізрудним і Нікопольським марганцевим басейнами. Україна стала головною паливно-металургійною базою імперії. У 1900 р. Україна виробляла 51 % чавуну, 52 % сталі, 65 % кам'яного вугілля загальноросійського виробництва. Із кінця ХІХ ст. і на початку ХХ ст., коли в країні була складна економічна і політична ситуація,

в гірничій та металургійній галузях промисловості відбувається процес концентрації виробництва.

Аналіз публікацій. Серед наукових досліджень із проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи радянських істориків Г. Д. Бакулева, Й. Ф. Гіндіна, В. Я. Лавричева, Я. І. Лівшина, О. О. Нестеренка, А. Л. Цукерника, Д. І. Шполянського [1; 2; 27; 29; 32; 41; 44]. Процес концентрації промисловості, створення синдикатів розглядається також в працях сучасних українських вчених: І. В. Довжука, О. М. Донік, О. П. Реєнта, Ф. Г. Турченка, О. Б. Шляхова [21; 22; 34; 38; 42; 43], але галузева преса гірничої

та металургійної галузей промисловості як історичне джерело недостатньо використовувалася в роботах дослідників.

Мета статті – проаналізувати процес концентрації гірничої та металургійної галузей промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. та вплив на цей процес складної економічної та політичної ситуації в країні та світі (на матеріалі галузевої преси).

Виклад матеріалу. Після промислового піднесення 1890-х рр. початок ХХ ст. у Наддніпрянській Україні, як і в Російській імперії в цілому та й у всьому світі, відзначився глибокою економічною кризою, наслідки якої позначилися на важкій промисловості. Світова економічна криза 1900–1903 рр. охопила різні галузі промисловості, насамперед кам'яновугільну, металургійну і залізородну.

На ХХV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було прийнято рішення про проведення засідання з приводу важкого фінансового та економічного стану в гірничій та металургійній галузях промисловості. На цей час було закрито декілька заводів, шість доменних печей, скоротилося виробництво металу, зростала кількість безробітних [13, с. 4597–4601].

У 1900 р. галузеве видання «Горнозаводской листок» (далі ГЗЛ) опублікувало статистичний матеріал, яким звітувало статистичне бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Статистичний матеріал за першу чверть 1900 р. свідчить, що серед акціонерних компаній та пайових товариств перше місце посіли металургійні, машинобудівні та механічні виробництва; 12 акціонерних компаній та пайових товариств мали основний капітал 13 млн 800 тис. крб., а ті підприємства, які вже функціонували раніше, додали ще 10 млн 300 тис. крб. На другій позиції були гірничі та кам'яновугільні акціонерні компанії та пайові товариства, яких налічувалося п'ять (з основним капіталом 5 млн 400 тис. крб.). Загальна сума основного акціонерного та пайового капіталу, який функціонував у Росії, зростає за першу чверть 1900 р. на 92 млн 376 тис. крб. Частка гірничих і металургійних акціонерних компаній та пайових товариств була досить вагомою, їх основний капітал дорівнював 19 млн 200 тис. крб. [10, с. 4334].

У 1913 р. у період підйому промислового розвитку перед Першою світовою війною кількість акціонерних підприємств кам'яновугільної промисловості Наддніпрянської України зростає на 10 нових компаній з основним капіталом 25 млн 450 тис. крб., а ті акціонерні компанії, які були створені раніше, збільшили основний капітал на 15 млн 670 тис. крб. У металургійній галузі Наддніпрянської України в цей рік нові акціонерні компанії не з'явилися, а створені раніше збільшили основний капітал на 10 млн крб. [8, с. 8633].

Про концентрацію металургійної галузі промисловості Наддніпрянської України свідчить також статистичний матеріал, який був опублікований у ГЗЛ 1900 р. У виданні повідомляється, що на 18 заводах регіону було вироблено 82 491 329 пуд. чавуну і 45 026 790 пуд. сталі, а на 107 уральських заводах було вироблено 44 835 904 пуд. чавуну та 9 183 502 пуд. сталі, тобто чавуну майже вдвічі менше, а сталі майже в п'ять разів менше. Ці дані підтверджують, що навіть під час світової економічної кризи металургійна галузь Наддніпрянської України завдяки концентрації виробництва та використанню сучасних технологій набагато випередила металургійну галузь Уралу [11, с. 4379; 12, с. 4560–4563].

В огляді, присвяченому книзі Касперовича «Залізородна промисловість за останнє десятиліття (1903–1912 рр.)», який був опублікований у виданні «Горнозаводское дело» (далі ГЗД), відзначається, що у 80–90-х рр. ХІХ ст. розвиток металургійної промисловості був пов'язаний з інтенсивним будівництвом залізниць і заводів, а на початку ХХ ст. царський уряд підтримував металургійні підприємства казенними замовленнями. Значну роль відіграло створення синдикатів, які затримували падіння ринкових цін і з'ясовували розміри можливих кредитів [6, с. 7561].

У 1903 р. плавлення чавуну на південноросійських заводах складало 56 % від загального обсягу чавуну, який виплавлявся на заводах п'яти головних промислових районів Європейської Росії. У 1903 р. плавлення чавуну на південних заводах більше ніж удвічі випередило уральські заводи [17, с. 6939–6944; 31, с. 6393].

Під час світової економічної кризи 1900–1903 рр. інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості. Металургійна промисловість Наддніпрянської України відзначалася високим рівнем концентрації. Виробництво було зосереджено на 16 доменних і 5 переробних заводах [41, с. 12, 13].

У 1900 р. п'ять найбільших металургійних заводів Наддніпрянської України (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський та Донецько-Юр'ївський) виплавляли 49 % всього чавуну цього регіону, і більше 25 % загальноросійського обсягу. У 1913 р. ці заводи вже виробляли 55 % чавуну регіону і близько 37 % загальноросійського обсягу. Одночасно з концентрацією виробництва відбувається зростання банківського капіталу, який зосереджується в декількох банках-гігантах, виникають банківські монополії. Посилюється проникнення банківського капіталу в промисловість, поєднання монополістичного банківського капіталу з промисловістю приводить до появи і зміцнення фінансового капіталу, нової форми капіталу, типової для епохи імперіалізму [1, с. 119, 120].

На початку 1900 р. таке зрощення було характерним для деяких банків і акціонерних товариств. Так, наприклад, Фінансова група Генерального товариства (Париж) була засновником Генерального товариства чавуноплавильних заводів у Росії з основним капіталом у 6 млн крб. Російський банк зовнішньої торгівлі і Бельгійське генеральне товариство були засновниками Катеринославського гірничопромислового товариства з основним капіталом у 1 млн 875 тис. крб. Фінансові зв'язки об'єднували Азовський банк і Донецьке товариство залізобного та сталеливарного виробництва (4 млн 500 тис. крб.), а також були фінансові стосунки між Азовсько-Донським банком і Верхньодніпровським металургійним товариством (2 млн 250 тис. крб.) [28, с. 145–150; 44, с. 43, 44]. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталом, виробництвом та джерелами сировини.

Високий рівень концентрації металургійної промисловості призвів до виникнення монополій. На початку ХХ ст. почали з'являтися акціонерні товариства, які являли собою монополістичні товариства, що забезпечували продаж металевих виробів за монополістичними цінами. Як зазначає О. Б. Шляхов, монополістичні об'єднання в Україні і в Росії виникали саме в тих галузях, де урядом шляхом виняткового протекціонізму та казенних замовлень здійснювалося насадження капіталізму зверху [1, с. 82]. Саме в металургійну та гірничу галузі промисловості вкладали значні інвестиції бельгійські, французькі, німецькі та англійські капіталісти. Г. Д. Бакулєв підкреслював значення іноземного капіталу для розвитку промисловості Наддніпрянського регіону. Іноземний капітал виступав як концентрований акціонерний капітал. Підприємства, які ним створювалися, були великими заводами із сучасним обладнанням. У металургійній галузі Наддніпрянської України застосовувалися науково-технічні досягнення вітчизняних і закордонних науковців та інженерів [1, с. 119–123; 19, с. 5–15].

У 1901 р. на XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії постало питання про створення синдикату у формі об'єднання агентств всіх металургійних заводів цього регіону. У 1902 р. був затверджений статут Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів [41, с. 12, 13]. Ядром синдикату «Продамет» були заводи України, а також до нього входили заводи Польщі, Центральної Росії, Уралу. Діяльність «Продамету» була спрямована на одержання максимальних прибутків. «Продамет» вів активну боротьбу за підвищення цін, зменшення виробництва, за головування на ринку. Контрагент передавав товариству виняткове право на продаж виробів та одержував долю участі в замовленнях.

Учасники монополії вели жорстоку боротьбу за квоту. Шість товариств: Південно-Російське, Дніпровське, Російсько-Бельгійське, Новоросійське, Донецько-Юр'ївське, Брянське і Донецьке мали сумісну квоту більше половини (52,23 %). «Продамет» об'єднав продаж 80 % виробництва листового та універсального заліза, 90 % швелерів і балок, більше 70 % бандажів [33, с. 95].

У 1910 р. «Продамет» об'єднав 30 великих підприємств і акціонерних товариств у металургійній промисловості з основним капіталом (у російській валюті) приблизно 174 млн крб. з виробництвом у 255 млн крб. і кількістю робітників – 85 тис. чол. У 1912 р., коли відчувався промислове піднесення, «Продамет» вже являв собою загальноросійську монополію, він утримував командні позиції на багатьох ринках, встановлював єдині монополістичні ціни. Синдикат здійснював продаж сортового, листового й універсального заліза, балок, швелерів і бандажів, залізничних рейок. «Продамет» монополізував більш, ніж 4/5 всієї металургійної промисловості Росії [40, с. 401, 402].

У 1902 р. було організовано синдикат казенних підприємств для продажу спеціальних чавунів, до складу якого увійшли шість південних заводів: Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійський, Ольховський, Російсько-Бельгійський та Олександрівський. Він забезпечував 90 % виробництва спеціальних чавунів [44, с. 64].

Великий синдикат із продажу залізних труб «Трубопродаж» було створено теж у 1902 р. Він об'єднав 10 російських заводів, серед яких були два південних: Нікополь-Маріупольський і Таганрозький. Синдикат «Трубопродаж» забезпечував майже 100 % продажу газопровідних, водопровідних та нафтопровідних фабричних труб [33, с. 95, 96].

Загальноросійський синдикат «Цвях» було створено у 1903 р., згодом він об'єднав 32 заводи, серед них були заводи Наддніпрянщини: Дніпровський, Олександрівський, Дружківський. Синдикат продавав дріт і цвяхи [44, с. 65].

Діяльність синдикатів була спрямована на одержання максимально високих прибутків, на зниження виробництва, на утримання високих цін. Штучно створюючи «металевий голод», монополісти одержували максимальні прибутки. Поширення першої світової економічної кризи 1900–1903 рр. вплинуло на стан заводської промисловості регіону. Спостерігалися головні та характерні симптоми й ознаки кризи: скорочення обсягів виробництва, падіння цін, загострення соціальних проблем. Незважаючи на падіння цін під час кризи 1900–1903 рр., замовлення скарбниці видавалися на декілька років уперед за незмінними розцінками. Цієї практики дотримувався уря-

довий Комітет із розподілу замовлень на рейки, скріплення та рухомий склад для залізниць, який було створено 1902 р. П'ять металургійних заводів Наддніпрянської України (Російсько-Бельгійський, Новоросійський, Донецький, Брянський та Південноросійський Дніпровського товариства) отримували до 70 % казенних замовлень. Така політика уряду гарантувала цим підприємствам великі прибутки, тому підприємці й надалі вважали вигідним йти шляхом казенних замовлень, а не задовольняти внутрішній масовий ринок, який не був прибутковим [42, с. 56–57].

На сторінках ГЗЛ висвітлювалися дії Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії з метою подолання наслідків кризи. На засіданні Ради з'їзду, яке відбулося 11 березня 1901 р., були визначені наслідки кризи для регіону та розроблені заходи для покращення стану металургійної промисловості. З метою поліпшення складного становища металургійної промисловості було вирішено звернутися до міністрів фінансів, землеробства та державного майна з проханням надати південним заводам казенні замовлення; скасувати замовлення, що продовжували робити морське та військове відомства для іноземних заводів; відмінити гірничий податок у розмірі 1,5 коп. з пуда чавуну [15, с. 4837].

За даними ГЗЛ у 1903 р. спостерігалось зростання і навіть піднесення у виробництві сталі, заліза, металевих виробів. Виробництво чавуну, навпаки, зменшувалося, але вивезення цього металу на ринок збільшилося за рахунок запасів минулих років [18, с. 7097–7099].

Аналізуючи матеріали галузевої преси, можна дійти висновку, що гірничопромисловці Півдня Росії знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. У 1901 р. на 12 великих південних металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії регіону [3, с. 44–56].

Після промислово-економічної кризи 1900–1903 рр., яка вплинула на різні галузі промисловості та знизила темпи її розвитку, у 1904 р. відбулося поживлення південної промисловості. Початок російсько-японської війни сприяв посиленню попиту на мінеральне паливо, метал і металеві вироби. Відбулося подальше поживлення промислової діяльності, але незабаром ситуація змінилася. Війна погіршила стан державних фінансів і грошового обігу, який був важливою умовою розвитку промисловості та залучення іноземних капіталів у промисловість Наддніпрянської України. Революційні події 1905–1907 рр., страйки, нестабільна політична ситуація в країні – все це негативно позначилося на основних галузях. Під впливом світової промислової кризи

1908–1909 рр. у металургійній галузі промисловості спостерігався пригнічений стан, який покращився та змінився промисловим піднесенням 1910–1913 рр. Військове лихоліття та революційні події 1917 р. загальмували індустріальний розвиток Наддніпрянщини.

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках ГЗД з приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були одностайні щодо майбутньої долі синдикатів і трестів. Зокрема, міністр торгівлі та промисловості В. І. Тімірязев ще в 1909 р. висловив думку про те, що окремі виробники не можуть визначити самотужки ринкові потреби та співвіднести їх із попитом. Тому такі виробники більше страждали від наслідків криз (знецінення товару, зменшення заробітної плати тощо) [4, с. 430, 431].

У 1913–1914 рр. редактор ГЗД М. Ф. фон Дітмар прийняв рішення про розміщення полемічних матеріалів у журналі з приводу діяльності синдикатів, підкресливши, що це питання турбувало широкі кола суспільства. Уряд також не залишався осторонь. У міністерстві торгівлі та промисловості відбулася міжвідомча нарада з цього приводу. Ставлення самодержавства до синдикатів залишалося в цілому прихильним. У 1913 р. уряд підготував проект «Правила про синдикати та трести», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а, відповідно, монополії є явищем економічно доцільним і корисним, а також відзначалося, що заохочення синдикатів є стимулом для розвитку вітчизняної промисловості [42, с. 105].

Металургійна промисловість у період з 1904 р. до 1917 р. розвивалася досить швидкими темпами. У Наддніпрянській Україні діяли 21 металургійний завод, 42 доменні та 72 мартенівські печі, 28 конверторів і 70 прокатних та трубних станів. Як свідчать дослідження фахівців з економічної історії, ці підприємства забезпечували 69 % загальноросійського виробництва чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. Швидкими темпами зростало виробництво листового та сортового заліза, балок і швелерів, відповідно, на 102,5, 61 та на 88 % [40, с. 10].

Із початком Першої світової війни, наприкінці 1914 р., як констатувала галузева преса, відбувалося погіршення ситуації в металургійній промисловості. На південних металургійних заводах на той час працювало 88 444 робітників, але лише протягом грудня кількість робітників зменшилася на 1 687 чоловік. Як свідчать архівні дані, на Олександрівському Південно-Російському заводі Брянського товариства з 1913 р. до 1917 р. зростала кількість робітників від 8 488 робітників до

10 883, за винятком 1915 р., коли після початку Першої світової війни кількість робітників дещо зменшилася, тому що частина робітників була мобілізована на фронт. На Дніпровському заводі зменшилася кількість робітників у 1916 р., але лави робітників металургійної промисловості поповнювалися військовополоненими [20, арк. 31–33].

Плавлення чавуну за весь 1914 р. склало 186 533 тис. пуд., що було нижче показників 1913 р. на 1,3 %. Потреба в південному металі зростала. На початку 1914 р. працювало 50 домен із 57, ще 5 домен будувалось. У перші дні мобілізації було зупинено 8 печей, а кількість діючих печей на 1 липня 1914 р. скоротилася до 45, а на 1 січня 1915 р. – до 43. Зменшилися обсяги плавлення металу та його перевезення. У 1914 р. вивезення металу скоротилося на 13,2 %, скоротилися замовлення підприємств, наприклад, на листове залізо – на 43,2 %, на залізничні рейки – на 31,7 %. На той час до підприємств вчасно не підвозилися вугілля, кокс, руда [9, с. 10329–10333].

Світова промислова криза вразила також, хоча меншою мірою, кам'яновугільну промисловість. Із матеріалів ГЗЛ відомо, що на початку 1900 р., у перший рік економічної кризи, у міністерстві фінансів відбулося засідання, на якому з'ясувалися питання про стан кам'яновугільної промисловості. Засідання мало розробити заходи, які б могли сприяти розвитку кам'яновугільної промисловості, зробити її більш потужною, щоб вона відповідала потребам ринку [36, с. 4174–4176].

Галузева преса звернула увагу читачів на те, що, незважаючи на швидкий розвиток галузі в XIX ст., попит внутрішнього ринку не було повністю задоволено. На цю ситуацію впливало надходження до країни вугілля з-за кордону. На засіданні ставилися питання про ефективне використання покладів корисних копалин, стан сучасного технічного обладнання гірничопромислової галузі, кількість і кваліфікацію працівників, обсяги залізничних перевезень та якість розвантаження. Але наприкінці 1900 р. перед галуззю постали зовсім інші проблеми, пов'язані з поширенням кризових явищ.

У матеріалах ГЗЛ знаходимо дані, що під час кризи виробництво кам'яного вугілля зменшилося вдвічі, кількість робітників скоротилась і досягла мінімальних розмірів [14, с. 4633].

У Наддніпрянській Україні, яка на той час була частиною Російської імперії, під час промислово-економічної кризи загострилася проблема видобутку не тільки кам'яного вугілля, а й залізної руди. Матеріали ГЗЛ свідчать, що стан залізорудної промисловості за два кризо-

вих роки погіршився. За цей час зменшився видобуток і обсяг вивезення руди, знизилася ціна на руду. У 1902 р. у Криворізькому районі закрилося 10 рудників. У пошуках ринків збуту залізної руди були зроблені спроби збільшити її відправлення за кордон [16, с. 6280, 6281]. Вивезення криворізької залізної руди за рік зросло в десять разів і досягло в 1902 р. 20 млн пуд. На сторінках журналу ГЗЛ розгорнулася дискусія з цього приводу, до якої долучилися провідні науковці. І. А. Тіме опублікував статтю, яка була присвячена проблемі продажу криворізької руди за кордон. Вивезення руди за кордон розглядалося ним як тимчасовий захід. Автор прийшов до висновку, що продаж високоякісної криворізької руди за кордон є небажаним явищем, але необхідним за умов промислово-економічної кризи [37, с. 6592–6595].

У 1904 р. на сторінках галузевого журналу ГЗЛ була надрукована інформація про стан кам'яновугільної й антрацитової промисловості південної Росії, а також про підсумки виробництва чавуну, заліза, сталі та металевих виробів за період світової промислової кризи 1900–1903 рр. Аналіз наведених даних та інформації дозволяє зробити висновок, що кам'яновугільна й антрацитова промисловість виявила ознаки покращення у 1903 р. у порівнянні з двома попередніми роками. Але навіть у 1903 р. видобуток цих видів мінерального палива Донецького басейну складав 66 % потенційних можливостей кам'яновугільних і антрацитових копалень. У 1903 р. видобуток вугілля в Донецькому басейні складав 65 % загальної кількості видобутку імперії в той самий рік [39, с. 7010–7013].

У кам'яновугільній промисловості в 1904 р. відбувся процес концентрації виробництва, аналогічний тому, який відбувся в металургії. У 1904 р. редакційний комітет ГЗЛ помістив історико-статистичний нарис під назвою «К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности». Для того, щоб зібрати дані, які були оприлюднені, співробітники журналу звернулися до збірника К. Скальковського «Горнозаводская производительность России в 1876 г.», залучили також видання статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії «Каменноугольная промышленность России в 1902 году», керувалися збірниками Гірничого вченого комітету [23, с. 5940; 25, с. 7029–7032;].

Дані про співвідношення великих і малих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну представлені в табл. 1. Ознакою великого підприємства вважалася річна потужність, яка дорівнювала 3 млн пуд. вугілля. Дані за чверть століття наведені у табл. 1.

Співвідношення кількості великих і малих підприємств донецької кам'яновугільної промисловості (1876–1902 рр.)

Групи підприємств (фірм)	Видобуто вугілля та антрациту, тис. пуд.	
	1876	1902
Великі підприємства з річним видобутком 3 млн пуд. і більше	14 623	539 615
Інші підприємства	43 829	102 525
Всього	58 452	642 140

(за: ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032)

Наведені дані свідчать про стрімке, невпинне зростання великих підприємств у Донецькій кам'яновугільній промисловості в період із 1876 р. по 1902 р., тобто протягом 25 років. У 1902 р. у Донецькому басейні було 240 кам'яновугільних і антрацитових підприємств. Видобуток великих фірм збільшився у 36,9 разів, у той же час решта фірм збільшила видобуток у 2,3 рази. У 1876 р. видобуток великих фірм складав 25 % загального видобутку басейну, а в 1902 р. – вже близько 85 %, що припадало на 46 великих фірм, щорічний видобуток яких був не нижчим за 3 млн пуд. Решта, 194 фірми, видобули, згідно з наведеними показниками, 102 525 тис. пуд. вугілля й антрациту, або 15 % загального видобутку Донецького басейну в 1902 р. Іншими словами: у 1902 р. загальна сума видобутку великих фірм більше, ніж у 5 разів перевищувала загальну суму решти фірм (у 1876 р. майже у 3 рази). Щорічний середній видобуток однієї великої фірми в 1902 р. (11,73 млн пуд.) перевищував видобуток однієї фірми з групи «решта підприємств» (0,53 млн пуд.) більше, ніж у 22 рази. Ці розрахунки підтверджують положення про концентрацію кам'яновугільної і антрацитої промисловості Донецького басейну: значення великих фірм зростає з роками й у 1902 р. перевищує роль усіх інших підприємств цієї галузі. Цифри, ймовірно, були б і більш вражаючими, якби не світова промислова криза та її наслідки [23, с. 5940; 25, с. 7029].

Про концентрацію кам'яновугільної промисловості, збільшення ролі великих підприємств у галузі та про підвищення цензу, який надавався при голосуванні особливо важливих питань на з'їздах гірничопромисловців, свідчить матеріал, надрукований у 1904 р. на сторінках журналу ГЗЛ. Якщо раніше було встановлено ценз у розмірі 250 вагонів, а ті підприємці, які не отримували цензу, могли об'єднатися для одержання одного голосу й довірити його своєму представникові, то на XXVIII з'їзді в 1903 р. було встановлено ценз на нових засадах. Відправлення 250 вагонів щорічно надавало право одного голосу, 1 тис. вагонів – двох голосів, 4 тис. вагонів – трьох голосів. Аналіз звіту показав, що 50 % голосів на з'їзді належало великим промисловцям, які відправляли залізницею на ринок 85 % загального обсягу

вугілля. Група найбільш потужних відправників вугілля (5 тис. вагонів на рік) зростає за цей час удвічі.

У 1903 р., коли криза почала відступати, гірничопромисловці висловилися за впровадження запобіжних заходів на випадок майбутніх криз – через заснування особливих товариств як єдиного засобу допомоги кам'яновугільній промисловості вийти з обтяжливого становища – раптової та різкої зміни періодів піднесення й занепаду. Як наслідок, у березні 1904 р. виникло «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» («Продвугілля»). Гірничопромисловці сформулювали головне завдання синдикату – внесення свідомо регулюючого аспекту в донецьку кам'яновугільну промисловість. Необхідність існування подібних торговельно-промислових організацій пояснювали тим, що при імобілізації закладеного капіталу необхідно звести до мінімуму коливання ринкової кон'юнктури від різкого зниження до підвищення та свідомо регулювати попит і споживання [30, с. 9003–9004].

Напередодні Першої світової війни була спроба притягнути до судової відповідальності синдикат «Продвугілля». Це було викликано тим, що в уряді дійшли думки, що причиною паливного голоду в країні та перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи було об'єднання гірничопромисловців у синдикат, що викликало свідоме скорочення видобутку вугілля з метою підняття цін. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист «Продвугілля», й у травні 1914 р. розглянув питання про його діяльність [7, с. 8450; 35, с. 9001–9002].

Аналіз матеріалів, які друкувалися на сторінках ГЗД з приводу «синдикатських домовленостей», показує, що уряд, громадськість, підприємці, працівники гірничої та металургійної галузей були одностайні щодо майбутньої долі синдикатів.

У 1914 р. з'явилася редакційна стаття в журналі ГЗД під назвою «Клеветникам» із приводу рішення Петербурзького комерційного суду у справі синдикату «Продвугілля». Синдикат звинувачували в порушенні закону, який забороняв угоду між торговцями та промисловцями з метою підняття ціни на продукцію, яка забезпечувала

надприбуток. Деякі урядовці погоджувалися із цим і пояснювали тимчасову нестачу вугілля, а також металу спекуляцією з боку синдикатів [26, с. 8450–8453]. Редакція журналу ГЗД захищала «Продвугілля» і доводила, що за даними статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії загальний видобуток вугілля в Донецькому басейні дорівнював 1089 млн пуд., а видобуток фірм «Продвугілля» складав у 1912 р., наприклад, 591 млн пуд. чи 54,27 %. Ці показники порівнювали в журналі зі співвідношенням, яке існувало між синдикованими копальнями та аутсайдерами в Рурському басейні: частина синдикованих фірм у видобутку вугілля басейну складала 91,6 %. Редактор журналу ГЗД зробив висновок, що синдикат «Продвугілля» за умов низького рівня об'єднання в Донецькому басейні не міг утримувати та скеровувати кон'юнктуру ринку за своєю програмою подібно до Рейнсько-Вестфальського синдикату [5, с. 6819–6821].

Статистичні дані, які були опубліковані, дозволяють порівняти динаміку видобутку вугілля фірм, які входили до складу «Продвугілля» з розвитком видобутку фірм, які не входили до складу синдикату, але за розмірами видобутку (більше 5 млн пуд. на рік) та технічному оснащенню належали до одного з ними промислового рангу. Як результат порівняння, можна запропонувати табл. 2.

Наведені дані показують, що потужні фірми, які не входили до складу «Продвугілля», збільшили свій видобуток менше, ніж фірми синдикату.

Журнал ГЗД, пояснюючи подорожчання палива в Наддніпрянщині, звертав увагу читачів на те, що поживлення економічного життя в 1910–1913 рр. викликало великий попит на вугілля. Основне завдання «Продвугілля» редакція вбачала у внесенні свідомо-регулюючих засад у донецьку кам'яновугільну промисловість.

Наведені заходи сприяли тому, що в червні 1914 р. було опубліковано законопроект про синдикати та трести, який був розроблений міністерством торгівлі та промисловості. Цей законопроект складався з чотирьох розділів і 1 199 статей, половина з них містила види відповідальності за їх порушення. У законопроекті наводилося визначення та ознаки такого терміна, як підприємницькі об'єднання [24, с. 9139–9145].

Гірничопромисловці Півдня Росії на сторінках ГЗД роз'яснювали, що існування об'єднаних торговельно-промислових організацій у кам'яновугільній промисловості викликано властивостями й особливостями цієї галузі промисловості, яка потребує значних витрат на обладнання для спеціальних наземних та підземних споруд. У цьому випадку витрати основного капіталу вкладаються у «фіксованій» формі, тобто, коли зменшується ринковий попит на вугілля, така форма заважає використати ці капітали для іншого призначення. Зазначалося, що кам'яновугільна промисловість має таку специфіку, що навіть за умов консервування копальні, необхідно витрачати кошти на підтримання стану підземних розробок, ремонт, відкачування води, вентилявання, інакше підприємство неможливо буде експлуатувати в майбутньому. Імобілізація капіталу в кам'яновугільній промисловості та необхідність витрачати кошти на утримання рудників навіть тоді, коли вони не працюють, обумовили необхідність пошуку таких умов розвитку, які б регулювали різкі коливання кон'юнктури. Такі умови, на думку гірничопромисловців, створювали товариства типу «Продвугілля» [45, с. 219]. Якщо аналізувати ситуацію, яка склалася у всій вугільній промисловості Наддніпрянщини, то в 1914 р. видобуток мінерального палива збільшився відносно 1913 р., але внаслідок початку військових дій на 20 % знизилася його вивезення. Проблеми з перевезенням мінерального палива зумовили необхідність проведення у 1915 р. спеціальної наради, яка була присвячена питанням палива та перевезення.

Висновок. Початок ХХ ст. характеризувався складною економічною та політичною ситуацією, яка, безперечно, вплинула на динаміку розвитку металургійної промисловості в Наддніпрянській Україні. Під час промислово-економічної кризи головним питанням було подолання її негативних наслідків, які виявилися особливо гостро у 1903 р. Гірничопромисловці Наддніпрянської України знайшли вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. Під час економічної кризи (1900–1903 рр.) інтенсивно відбувався процес концентрації промисловості, створювалися синдикати і акціонерні товариства. Наприклад, з'явилися синдикати «Продамет», «Трубопродаж», «Цвях».

Таблиця 2

Динаміка видобування вугілля фірмами, які входили до складу «Продвугілля», і тими, які не входили

Вугільні фірми	Роки	Видобуток, млн пуд.	Приріст, %
«Продвугілля»	1906	453,00	30,5
	1912	591,23	
Інші потужні фірми	1906	241,87	3,26
	1912	249,75	

(за: ГЗД. – 1913. – № 7. – С. 6820)

Синдикату «Продамет» належало 4/5 всієї металургійної промисловості Російської імперії. П'ять найбільших заводів Наддніпрянської України виробляли майже половину всього чавуну регіону. У гірничій галузі промисловості теж відбувався процес концентрації. Видобуток кам'яного вугілля великими фірмами складав 85 % від загального видобутку в регіоні. Одночасно відбувалася концентрація банківського капіталу та його об'єднання з промисловим. Банки перетворювалися на монополістів, які володіли капіталами, виробництвом і сировиною.

У складний політичний і соціально-економічний період, який тривав із 1904 до 1917 р., промисловий розвиток Наддніпрянщини відчув про-

яви як піднесення, так і депресії, які були викликані російсько-японською війною, революційними подіями 1905–1907 рр., Першою світовою війною та революційними подіями 1917 р. Галузева преса приділяла увагу проблемам, пов'язаним зі створенням та діяльністю синдикатів. З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії взяв під свій захист синдикат «Продвугілля», незважаючи на судовий процес із приводу його монопольної діяльності, в той час, коли самодержавний уряд звинувачував синдикат у створенні вугільного голоду та підвищенні цін на пальне. Гірничопромисловці розглядали синдикати як явище економічно доцільне і корисне, як стимул для розвитку промисловості, як регулюючий засіб попиту і споживання.

Бібліографічні посилання

- Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России / Г. Д. Бакулев. – М., 1953.
- Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий / И. Ф. Гиндин // Особенности империализма в России. – М., 1963.
- Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
- Горнозаводское дело (ГЗД). – 1910. – № 12.
- Там само. – 1913. – № 7.
- Там само. – 1913. – № 30.
- Там само. – 1914. – № 5.
- Там само. – 1914. – № 10.
- Там само. – 1915. – № 4.
- Горнозаводской листок (ГЗЛ). – 1900 – № 12.
- Там само. – 1900. – № 14.
- Там само. – 1900. – № 21.
- Там само. – 1900. – № 22.
- Там само. – 1900. – № 23.
- Там само. – 1901. – № 6.
- Там само. – 1903. – № 9.
- Там само. – 1904. – № 25.
- Там само. – 1904. – № 34.
- Гуляев Г. И. Очерки истории Екатеринослава (А так ли это было?) / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Д., 2007. – Кн. 2: (1887–2006).
- Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 463, оп. 1., спр. 17.
- Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
- Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст. від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 52–69.
- Железородная промышленность Криворожского района // ГЗЛ. – 1903. – № 2. – С. 5940.
- Законопроект о синдикатах и трестах // ГЗД. – 1914. – № 25. – С. 9139–9145.
- К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032.
- Клеветникам // ГЗД. – 1914. – № 5. – С. 8450–8453.
- Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. / В. Я. Лаверычев. – М., 1974.
- Лазебник В. И. Неизвестный Екатеринослав / В. И. Лазебник. – Д., 2012.
- Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин – М., 1961.
- Материалы Совета съезда горнопромышленников Юга России (23 мая 1914 г.) // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9003–9004.
- Местные известия // ГЗЛ. – 1903. – № 25. – С. 6393.
- Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – К., 1959; Ч. 2. – К., 1962.
- Развитие металлургии в Украинской ССР. – К., 1980.
- Рєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Рєнт, О. В. Сердюк. – К., 2004.
- Синдикаты // ГЗД. – 1914. – № 21–22. – С. 9001–9002.
- Совещание по выяснению положения каменноугольной промышленности. Заседание у министра финансов // ГЗЛ. – 1900. – № 5. – С. 4174–4176; № 7. – С. 4208–4210.
- Тиме И. А. Желательна ли продажа Криворожской руды за границу? / И. А. Тиме // ГЗЛ. – 1904. – № 5. – С. 6592–6595.
- Турченко Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
- Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010–7013.
- Хромов П. А. Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М., 1967.
- Цукерник А. Л. Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – М., 1959.
- Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.
- Шляхов О. Б. Виникнення монопольних об'єднань у промисловості українських губерній Російської імперії та політика щодо них самодержавства / О. Б. Шляхов // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – Д., 2015. – Вип. 23. – С. 81–92.
- Шполянський Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века / Д. И. Шполянський. – М., 1953.
- Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев – М., 1955.

References

1. Bakulev, G. D., 1953. *Chernaya metallurgiya Yuga Rossii [Iron and steel industry in southern Russia]*. Moscow (in Russian).
2. Gindin, I. F., 1963. *Politika tsarskogo pravitel'stva v otnoshenii promyshlennykh monopoliy [The policy of the tsarist government in relation to the industrial monopolies]. Ob osobennostyakh imperializma v Rossii [On peculiarities of imperialism in Russia]*. Moscow (in Russian).
3. Holobutskyi, V. O., 1970. *Ekonomichna istoriya Ukrayins'koyi RSR: Dozhovtmevyi period [Economic History Ukrainian SSR: pre-October period]*. Kiev (in Ukrainian).
4. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, 1910, № 12 (in Russian).
5. *Ibidem*, 1913, № 7.
6. *Ibidem*, № 30.
7. *Ibidem*, 1914, № 5.
8. *Ibidem*, № 10.
9. *Ibidem*, 1915, № 4.
10. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, 1900, № 12 (in Russian).
11. *Ibidem*, № 14.
12. *Ibidem*, № 21.
13. *Ibidem*, № 22.
14. *Ibidem*, № 23.
15. *Ibidem*, 1901, № 6.
16. *Ibidem*, 1903, № 9.
17. *Ibidem*, 1904, № 25.
- 17a. *Ibidem*, № 30.
18. *Ibidem*, № 34.
19. Gulyaev, G. I., Bolshakov V. I. & Moroz, V. S., 2007. *Ocherki istorii Yekaterinoslava (A tak li eto bylo?) [Essays on the History of Yekaterinoslav (And if it was?)]*. Dnipropetrovsk, vol. 2 : (1887-2006) (in Russian).
20. State archive of Dnipropetrovsk region, fund 463, description 1, file 17.
21. Dovzhuk, IV, 2009. *Industrial'nyy Donbas v istoriyi rozvytku Naddniprovyans'koyi Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Industrial Donbass in the history of development of Naddniprovyanska Ukraine (the second half of 19th – early 20 century)]* [Monograph]. Luhansk (in Ukrainian).
22. Donik, A., 2010. *Pidpryyemnyts'ki ob"yednannya v Ukrayini ostann'oyi tretyni XIX – pochatku XX st. vid instyutsionalizatsiyi interesiv do nadrehional'nykh form intehratsiyi [Entrepreneurial associations in Ukraine at last third of the 19th – early 20th century from institutionalization of interest to supra-regional forms of integration]. Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. [Issues of History of Ukraine in 19th – early 20th century]*. Kyiv, vol. 17, pp. 52-69 (in Ukrainian).
23. *Zhelezorudnaya promyshlennost' Krivorozhskogo rayona [Iron-mining industry in the Krivoy Rog area]*, 1903. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 2, pp. 5940 (in Russian).
24. *Zakonoprojekt o sindikatakh i trestakh [The draft law on syndicates and trusts]*, 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 25, pp. 9139-9145 (in Russian).
25. *K voprosu o kontsentratsii Donetskoy kamenno-ugol'noy promyshlennosti [On the matter of the concentration of Donetsk coal industry]*, 1904. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 30, pp. 7029-7032 (in Russian).
26. *Klevetnikam [For Slanderers]*, 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 5, pp. 8450-8453 (in Russian).
27. Laverychev, V. Ya, 1974. *Krupnaya burzhuziya v poreformennoy Rossii [The big bourgeoisie in post-reform Russia]. 1861 - 1900*. Moscow (in Russian).
28. Lazebnyk, V. I., 2012. *Neizvestnyy Yekaterinoslav [Unknown Yekaterinoslav]*. Dnipropetrovsk (in Russian).
29. Livshin, Ya. I., 1961. *Monopolii v ekonomike Rosii [Monopoly in Russian economy]*. Moscow (in Russian).
30. *Materialy Soveta s'yezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (23 maya 1914 g.) [Materials of South Russia Miners Congress Council (23 May 1914)]*, 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 21-22, pp. 9003-9004 (in Russian).
31. *Mestnyye izvestiya [Local news]*, 1903. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 25, p. 6393 (in Russian).
32. Nesterenko, O. O., 1959, 1962. *Rozvytok promyslovosti na Ukrayini [The development of industry in Ukraine]*. Kyiv (in Ukrainian).
33. *Razvitye metallurgii v Ukrainskoy SSR [The development of industry in the Ukrainian SSR]*, 1980. Kiev (in Russian).
34. Reient, O. P., & Serdyuk, O. V., 2004. *Persha svitova viyna i Ukrayina [The First World War and Ukraine]*. Kyiv (in Ukrainian).
35. *Sindikaty [Syndicates]*, 1914. *Gornozavodskoye delo [Mining business]*, № 21-22, pp. 9001-9002 (in Russian).
36. *Soveshchaniye po vyyasneniyu polozheniya kamenno-ugol'noy promyshlennosti. Zasedaniye u ministra finansov [Meeting to clarify the position of stone-coal industry. Meeting of the Minister of Finance]*, 1900. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 5, pp. 4174-4176; № 7, pp. 4208-4210 (in Russian).
37. Thieme, I. A., 1904. *Zhelatel'na li prodazha Krivorozhskoy rudy za granitsu? [It is desirable whether the sale of Kryvyi Rih ore abroad?]* *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 5, pp. 6592-6595 (in Russian).
38. Turchenko, F. & Turchenko, G., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya [South Ukraine: modernization, world war, revolution]*. Kyiv (in Ukrainian).
39. *Ugol' i zhelezo Yuzhnoy Rossii za posledneye trekhletiyе. Istoriko-statisticheskiy ocherk [Coal and iron in Southern Russia during the past triennium. Historical and statistical essay]*, 1904. *Gornozavodskoy listok [Mining news sheet]*, № 30, pp. 7010-7013 (in Russian).
40. Khromov, P. A., 1967. *Ekonomicheskoye razvitye Rossii [Russia's economic development]*. Moscow (in Russian).
41. Tsukernik, A. L., 1959. *Sindikat «Prodamet»: istoriko-ekonomicheskyy ocherk. 1902 – iyul' 1914 g. [Syndicate "Prodamet": historical and economic essay. 1902 – July 1914]*. Moscow (in Russian).
42. Shlyakhov, O. B., 2010. *Ukrayina na shlyakhu do industrial'noho suspil'stva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Ukraine on the way to industrial society (the second half of 19th – early 20th century)]* [Monography]. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).
43. Shlyakhov, O. B., 2015. *Vynyknennya monopol'nykh ob"yednan' u promyslovosti ukraiyins'kykh huberniy Rosiys'koyi imperiyi ta polityka shchodo nykh samodержавstva. [The emergence of monopolistic associations in the industry in Ukrainian provinces of the Russian empire and their policy of autocracy]. Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoriya ta arkhеологія [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archaeology]*. Dnipropetrovsk, vol. 23, pp. 81-92 (in Ukrainian).
44. Shpolyansky, D. I., 1953. *Monopolii ugol'no-metallurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka [Monopoly of coal and metallurgical industry in Southern Russia at the early 20th century]*. Moscow (in Russian).
45. Yakovlev, A. F., 1955. *Ekonomicheskyye krizisy v Rossii [The economic crisis in Russia]*. Moscow (in Russian).

Надійшла до редколегії 11.05.2016